

Хоразм саройлари меъморчилигининг ривожланиш жараёни (қадимдан-III асргача).

*Исламов Феруз Хашимович
Камолiddин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти доценти*

Аннотация.

Ушбу мақолада Хоразм саройларининг илк меъморчилигининг ривожланиш жараёни, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида баён этилган. Саройларнинг конструктив тузилиши, ташқи ва ички безаклари ҳақида батафсил ёритилган. Қадимги Хоразм меъморчилигининг алоҳида қирралари ҳажмларнинг бақувватлиги ва ифодавийлиги, ташқи безакнинг оддийлиги - соғ тупроқли лойдан қилинган қурилиш ҳом ашёси (пахса, ҳом ғишт) билан изоҳланади.

Калит сўзлар: Қалалиқир, Тупроққалъа, Кўзалиқир, қалъа-кўшқлари.

Аннотация.

В данной статье описывается процесс развития ранней архитектуры хорезмских дворцов и ее особенности. Подробно описаны структура, внешнее и внутреннее убранство дворцов. Особенности древнего хорезмийского зодчества объясняются прочностью и выразительностью объемов, простотой внешнего убранства - строительным сырьем (солома, сырой кирпич) из здоровой глины.

Ключевые слова: Калаликыр, Тупраккала, Козалы кыр, замки.

Annotation.

This article describes the process of development of the early architecture of Khorezm palaces and its features. The structure, external and internal decoration of the palaces are described in detail. The features of ancient Khorezmian architecture are explained by the strength and expressiveness of volumes, the simplicity of external decoration - building materials (straw, raw brick) from healthy clay.

Key words: Kalalikyry, Tuprakkala, Kozalykyry, castles.

Меъморчилик доимо ўтмиш билан узлуксиз боғлиқ ҳолда янгиланаверади. Ўтмиш тажрибалари бўлғуси меъморлар авлодлари томонидан ўзлаштирилиб, узлуксиз равишда бойитиб борилди, кенг тарзда фойдаланилади. Хоразмнинг ҳозирги давр архитектурасида ҳам ўтган аср усталари қўллаган лойихалаш тамойиллари намоён бўлиб келмоқда. 1928-1929 йилларда хоразмшоҳлар ўрта асрлар пойтахти Урганч ҳаробалари ҳудудида (ҳозирда Туркманистоннинг Тошовуз вилоятидаги Кўхна Урганч шаҳарчаси) меъморий ёдгорликларнинг Урганч комплексининг биринчи

илмий тавсифини ва яқин жойда жойлашган эртанги ўрта асрлар шаҳри Миздахқон харобалари – ҳозирда Хўжайли яқинидаги Гаур қалъа харобалари ҳақида маълумотларини берган А.Ю.Якубовский экспедицияси ишлаган. 1934 йилда Туркменистонниг Тошовуз вилоятида, ўрта асрлар Замахшари харобаларида М.В.Воеводский экспедицияси ишлаган. Аммо иккала экспедиция ҳам бу ёдгорликларнинг фақат ўрта асрлар қатламларинигина очганлар. Қадимги, муслмончиликкача бўлган даврдаги Хоразмга биринчи бўлиб тошкентлик археологлар Я.Ғуломов ва Т.Мирғиёсовлар экспедицияси кўл урган. Улар 1936 йилда Манғит яқинидаги Қубатов тепалигида эрамизнинг биринчи минг йиллиги ўрталаридаги зороастризм мазоридида қазилма ишларини бажардилар.

1937 йилда Я.Ғуломов Гулдурсун ва Норинжон ўрта асрлар шаҳарчаси ва эрамизнинг биринчи асрларига тегишли Шоббоз яқинидаги Пил қаланинг улкан харобаларини кўздан кечириб, жанубий Қорақалпоғистоннинг “қадимги суғориш ерлари” да ўз ишларини давом эттирганлар. 1938-1950 йилларда Хоразм тарихини С.П.Толстов раҳбарлигидаги археология-этнография экспедицияси томонидан ҳам ўрганилган. Экспедициянинг илмий натижалари ичида меъмориликка тегишли материалларни ҳам топиш мумкин. Ундан ташқари Ўрта Осиё маданияти тадқиқотчилари Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель, Я.Ғ.Ғуломов, Л.Ю.Маньковская, В.А.Булатова ҳам Хоразм меъморилиги тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Мазкур ва бошқа муаллифларнинг асарларида саройлар меъморилигига тегишли бўлган айримгина гаплар учраса ҳамки, бу турдаги иншоотларга тегишли тадқиқотлар олиб борилмаган. Хоразм шаҳарсозликнинг шаклланган ва ривож топган қадимий худудларидан биридир. Қўзалиқир, Қалалиқир, Жонбозқалъа, Акчаҳонқалъа, Хазорасп, Тупроққалъа ва бошқа сақланиб қолган ёдгорликлар бунга гувоҳлик беради. Хоразм Ўрта Осиёнинг тарихий вилояти, Амударё этагидаги қадимги давлатдир. Энеолит давридаёқ (эрамизгача иккинчи минг йиллик бошлари) чамаси, аҳоли оддий деҳқончилик, суғориш ҳамда чорвачилик ишларини билганлар (суярган маданиятининг дастлабки босқичи). Эрамизгача бўлган иккинчи минг йиллик ўрталарида Акчадарё тармоғи ирмоқларида шу маданият эгалари деҳқон ва чорвадорлар кўплаб қишлоқлар ва қабристонлар қолдирдилар [2. 45б.].

Қадимги қишлоқларда турар жой-ертўлалар қолдиқлари, ривожланган ирригация тизимлари ўринлари, дала майдонлари сақланган; топилмалар орасида дон майдалагичлар, бронза буюмлар, ўроқ, пичоқлар. Эрамизгача бўлган иккинчи минг йиллик охирларида амиробод маданияти ривожланди. Деҳқончилик мукаммаллашди, яйлов чорвадорлиги ривожланди, ўтроқ манзилгоҳлар катта қишлоқларга айланди. Шу билан бир вақтда воҳадан шимоли-шарқдаги чўлларда, Сирдарё этакларида асосан чорвачилик хўжалигига эга маданият юзага келди, унинг эгалари деҳқончилик воҳалари билан яқин алоқада эдилар. Кечки бронза асрининг бу маданияти асосида Орол олди чўлларида сак-массагет қабилалари маданияти пайдо бўлди. Эрамизгача VI аср ўрталарида, эҳтимол Кир II вақтида Хоразм Аҳамонийлар давлати таркибига кирди.

Эрамизгача VI-V асрларда Хоразмий шаҳри ва хоразмликлар давлати ҳақида дастлаб қадимги грек муаллифи Гекатей Милетский хабар беради. Кўзали ғор қадимий шаҳарчаси ва кўплаб қадимги қишлоқлар шу вақтга тегишли. Геродотнинг айтишича, Хоразм Парфия, Суғд ва Арейя билан Аҳамонийлар давлати XVI ҳокимлиги таркибига кирган. Антик асарлар таҳлили Артаксаркс II (404-358) вақтида Хоразм алоҳида ҳокимлик бўлганлигини тахмин қилиш имконини беради. Унинг маркази, чамаси, каттақалъа (Қалалиқир қадимги шаҳарчаси) бўлган. Аҳамонийлар даврида Осиё олди бадий анъаналари таъсирида бўлган қадимий Хоразм санъатида саклар маданиятининг алоҳида қирралари сақланиб қолган. Эрамизгача бўлган IV-III асрларнинг маҳаллий ва ўзлаштирилган элементлар бирлашуви асосида Хоразмнинг ўзига хос бадий маданияти юзага келди. Эрамизнинг биринчи асрлари тасвирий санъатида парфияликлар ва кушонлар воситасида кириб келган эллинистик таъсирлар намоён бўлди. Қадимги Хоразм меъморчилигининг алоҳида қирралари ҳажмларнинг бақувватлиги ва ифодавийлиги, ташқи безакнинг оддийлиги соғ тупроқли лойдан қилинган қурилиш хом ашёси (пахса, хом ғишт) билан изоҳланади. Қубба, гумбазлар билан бир қаторда устунларга таянган тўсинли ёпмалар қўлланилган. Уч поғонали квадрат асосдаги хумча шаклидаги тош базалар анъанавий бўлган. Шаҳарлар, одатда планда тўғри тўртбурчак, бир текис, ҳар кварталда кўчалар четида жойлашган биноларга эга, найзасимон деворли галерея ва миноралар билан мустаҳкамланган

(Кўзали қир). Алоҳида квартал ёки сарой комплексларида ибодатхоналар қутлуғ олов учун тош ётқизилган майдончали бутхоналар [1. 83б.].

Саройлар (эрамизгача V-IV асрлар, Қаълали қир, II-III асрлар Тупроққала) айвонли тантанавор ҳовлиларни, заллар ва коридорлар орқали бирлашган кўплаб хоналарни ўз ичига олган. Тупроққала саройи баланд цоколларга кўтарилган. Дафн қилиш иншоотлари Кўзали қир қадимий шаҳарчасида (эрамизгача V аср) хочсимон пландаги минорасимон қурилишлардан ва Кўй қирилган қала (эрамизгача IV-III асрлар) цилиндрик ибодатхона - мақбарадан иборат. Қишлоқ уйлари, одатда, пахсадан, коридор ёки ҳовлича четларида жойлашган турар жой ва хўжалик хоналарига эга. Қадимги Хоразмда қурилиш материали сифатида пахса, хом ғишт ва ёғоч ишлатилган. Хоналар квадратга яқин тўртбурчак ва коридор тарзидаги узунчоқ шакллардан ташкил топган. Уларнинг кўпчилиги тархда чўзикроқ шаклга эга бўлиб, тоқ билан ёпилган. Каттароқ хоналар, ёпмаси эса ичига қўйилган тўрт устунга таянади. Уларга тўртта хари ташланади ва “дарбази” номи билан аталадиган конструкция билан ёпилади. Нуфузли хонадонларнинг уйлари бир неча хил хоналардан иборат яхлит туркумдан ташкил топган. Асосий хоналарнинг ички кўриниши ниҳоятда ҳашамли ишланган бўлган. Деворларига суратлар солиниб, шифти ва устунлари ўймакорлик билан безатилган. Милоддан аввалги VI-V асрларда Қалъалиқир истехкоми шаҳри Эрон, Жанубий Туркменистондан келадиган йўл ёқасида, Кўзалиқирдан шарқ томонда, табиий баландлик устида вужудга келган. Бир томони 1000 метр, иккинчи томони 700 метр масофалардан ташкил топган тўғри тўртбурчак шаклида қурилган. Шаҳар ичини асосан сайхонлик эгаллайди. Шаҳарчани Чарманёб ариғи сув билан таъминлаб турган. Параллел кетган уч қатор девор билан ўралган. Деворлари буржлар билан мустаҳкамланган. Буржи, дарвоза олди алоҳида муҳофазаланган. Тўрт дарвозаси бўлган. Кириш ҳовлиси мураккаб айланма даҳлиз (лабиринт)дан иборат. Қалъалиқир кўрғон деворининг айрим жойларида қайта қурилишлар қилинган. Истехкомнинг ғарбий қисмида, кўрғон деворга туташтириб сарой мажмуаси (умумий майдони 10500 м²) қурила бошланган, бироқ охирига етказилмаган. Милоддан аввалги III асрда ташлаб кетилган. Саройда ҳам қайта қурилишлар бўлган.

Сарой деворининг бир қисми табиий тош устида бўлса, айрим ерлари кум устига қурилган. Чамаси хавф-хатар туғилганда аҳолининг подалари бу қалъа ичига келтириб қўйилган. Хоразм меъморчилиги намуналари қаторида Қалъали қир саройи ажратилиши мумкин. Иншоотда симметрик тарзда уч томонида айвонлари бўлган ҳовлилар ва бурчакдаги тўрт устунли хона алоҳида диққатни тортади. Саройдаги устунлар уч жойда (ҳовли ва икки хонада) жуфтлаштирилиб қўйилган. Қадимги Хоразм тадқиқотчиси С.Толстов аввал бундай шаҳарларнинг кўрғон деворларида турар жойлар бўлган деб тахмин қилган эди. Кейинчалик шаҳардаги кўрғон деворлар фақат муҳофаа қурилмалари эканлиги маълум бўлди. Хоразмнинг энг қадимги шаҳарларига тегишли, деб ҳисобланган. Бу шаҳар ўша вақтда 40x40x10 см ўлчамли хом ғишдан икки ёки уч қатор қилиб ёнма-ён тикланган, усти эллипс шаклдаги равок билан ёпилган, шаҳар майдони махсус девор билан ўраб олинганлиги аниқланган [4. 89б.].

Маълум масофада шаҳарни муҳофаа қилиш миноралари жойлашган. Бир сўз билан айтганда, қадимги Хоразм ерларида олиб борилган археологик қазилмалар миллоддан олдинги IV асргача, яъни Искандар Мақдуний истилосигача бўлган даврга оид бўлиб, девор бўшлиғига турар жойлар жойлаштирилган истехкомлар тарзида бўлган. Булар «Авесто» да баён этилган «вара» типидagi шаҳарлар бўлиб деворларнинг периметри 7-12 км бўлган.

Акчахон қалъадан шимол томонда жойлашган Тупроққалъа миллоддан аввалги I- миллодий VI асрларда ҳаёт кечирган ноёб шаҳарсозлик намунасидир. Миллодий III- IV асрларда Хоразм ҳукмдорлари хоразмшоҳларнинг қароргоҳи иккинчи пойтахти бўлган. Томонлари 500x350 мм ни ташкил қилган, яъни 17,5 га майдонда жойлашган. Атрофи ҳандақ билан ўралган. Кўринишдан тўғри бурчак шаклидаги Тупроққалъа шимолдан жанубга чўзилган бўлиб, атрофи катта қолипда қуйилган хом ғишлардан қурилган қалин ва баланд, икки қаторли девор билан ўралган. Деворлар бўйлаб квадрат шаклдаги жуда кўп буржлар қад кўтариб туради. Ўртасидан ўтган кўча уни икки йирик қисмларга ажратади, ёнида 10 маҳалла жойлашган. Қалъа ичида аҳоли яшаш уй-жойлари, ҳунармандларнинг устахоналари, ибодатхона, бозор ва сарой жойлашган. Қалъанинг шимолиғарбий бурчагида жойлашган учта минорасифат

ҳажмли, яъни уч қисмдан иборат бўлган сарой (75x75м) чуқур ўрганилган. Сарой 14 м баландликка кўтарилган хом ғишт ва қумдан иборат бўлган пойдевор устига солинган. Саройнинг атрофи қалин ва баланд деворлар билан мустаҳкамланган. У қалъа ичида яна бир кичкина кўрғон қалъани ташкил қилган. Сарой ичига баланд кўтарилувчи йўлақлардан ўтилган. Сарой хоналари 50 га яқин бўлиб, хоналар, уларнинг девори параллел қилиб қурилган. Хоналар бир-бири билан боғланган бўлиб, марказий қисмдан ҳамма хоналарга кириш мумкин бўлган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган ашёларига қараб хоналар турлича номланади. Масалан, “Подшо зали”, “Аскар зали”, “Ғалаба зали”, “Буғулар зали” ва бошқалар. Антик даврдаги энг кўзга кўринган ёдгорликлардан бўлган Тупроққалъадаги сарой шу даврда ўзининг маҳобатли кўриниши билан шаҳар силуэтини белгилаб турган.

Сарой ёнида ибодатхона бўлган деб фараз қилинади. Шаҳарнинг жанубида бош дарвозаси бўлиб, у Хоразмда ҳозир ҳам учрайдиган катта уй (ҳовли)ларнинг дарвозаларига ўхшайди, дарвозадан ичкарига кирилган захоти тўғри бурчакли қилиб солинган уйга дуч келинади, шу уйдан марказий кўча бошланади. Ўн метр кенгликдаги бу кўча тўғри ҳокимнинг саройига ва шаҳар ибодатхонасига олиб кирадиган дарвозага бориб тақалади. Шу кўчанинг охиридан ўнгга қараб кетган кўча бозорга олиб чиқади. Бош кўчанинг ҳар томонида бир-бирига тўғри келадиган тор кўчаларда кўп хонали катта уйлар солинган. Қалъанинг ички архитектураси Жонбос қалъага ўхшаб кетади. Тупроққалъа мунтазам тархга эга [3. 676.].

Жаҳон шаҳарсозлиги тарихидан шу нарса маълумки, асрлар давомида шаклланиб келган шаҳарлар тархи номунтазам кўринишга, аксинча бир вақтда бунёд этилган шаҳарлар мунтазам кўринишга эга бўлган. Бу мунтазамлик кўп ҳолларда маълум ўлчов бирлиги асосида вужудга келган. Масалан, Авестодаги “вара” ни бунёд этилишида “от чопими” бирлиги қўлланилган. Қадимги Иккидарё оралигининг Борсиппа шаҳрида, тахминан 59 метрга тенг бўлган “ашлу”- арқон бирлиги ишлатилган. Қадимги Хитойда эса “Чжоули” қўлланмасида шаҳарларни режалашда чорак “ли”-125 метр бирлигини қўллаш тавсия этилган. Тупроққалъанинг хандасавий тузилиши кузатилганда ўлчамларнинг ўзаро боғланганлигини сезиш мумкин. Шаҳардаги ўлчамларни ўзаро солиштириш баъзи хулосаларни чиқариш имкониятини

беради: шаҳар жанубидаги кўндаланг кетган ўртадаги кўча шимолда жойлашган мураббани-квадратни ажратиб туради;

- қалъанинг асосий шакл томонлари олтин кесмада бўлган тўртбурчакка яқин;

- юқорида айtilган мураббанинг жануби-шарқдан шимоли-ғарбга кетган диогонали бўйлаб яна учта кетма-кет мураббалар келади: ибодатхонани ўз ичига олган мурабба, саройнинг ўртасидаги пастакроқ ҳажмининг асосидаги мурабба ҳамда саройнинг шимоли-ғарбидаги баланд ҳажмининг асосидаги мурабба;

- саройнинг уч баланд ҳажмлари ўзаро тенг бўлиб, ўртадаги паст қамроқ ҳажм билан ягона модул асосида қурилган. Тупроққалъада булардан бошқа хандасавий мутаносибликлар ҳам бўлиши муқаррар [5. 93б.].

Умуман олганда саройларининг қурилиши қалъаларнинг асосий кириш қисмларида қулай жойлаштирилган ва маҳобатли қурилган. Сарой қисми асосий қалъанинг яшаш жойлари, жамоат иншоотларидан баланд, бошқарув тизими учун қулай бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Жабборов И. Кўхна харобалар сири. - Т.: 1961.
2. Исскуство зодчих Узбекистана. -1969.: вып. IV.
3. История Хорезма в древнейших времен до настоящих дней. - Т.: 1976.
4. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М.: 1950.
5. Маньковская Л. Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. -Т.: 1978.
6. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчеста Средней Азии. -Т.: 1980.
7. Матниёзов М. Хоразм тарихи. -Урганч.: 1997.